

Antoni Krzysztof SOBCZAK

9 Pułk Strzelców Granicznych i jego ciechanowski epizod (od 28 października do 1 grudnia 1920 r.) - przyczynek do historii polskich formacji granicznych

Jednym z wielu problemów wymagających pilnego rozwiązania, z którymi w 1918 r. borykało się państwo polskie, była ochrona granicy. Proces przygotowania kadry, która wypełniłaby to zadanie, rozpoczął się jeszcze przed proklamacją niepodległości. W październiku 1918 r. zorganizowano kursy Królewskiej Polskiej Straży Skarbowej. Równoległe pierwsze formacje graniczne były tworzone przy Ministerstwie Aprowizacji (Straż Gospodarczo-Wojskowa) oraz Ministerstwie Skarbu (Straż Skarbową). Istniały one jednak nie dłużej niż kilka miesięcy. Odmienne poglądy na temat funkcjonowania i podległości formacji granicznych, brak wyszkolonej kadry i niedostateczne wyposażenie - dodatkowo komplikowały trudną sytuację, która wynikała z nieuregulowanego przebiegu granic. Ten proces toczył się przez kilka kolejnych lat. W tej sytuacji formacje tworzone od końca 1918 r.¹ miały charakter prowizoryczny, były nieustannie przemieszczane i podlegały przekształceniom organizacyjnym. Jedną z takich zmian zaszła w marcu 1920 r. W jej wyniku istniejącą dotychczas Wojskową Straż Graniczną (WSG)² podporządkowano Ministerstwu Spraw Wojskowych (MSWojsk), które zdecydowało następnie o jej likwidacji i utworzeniu nowej formacji pod nazwą Strzelcy Graniczni. Inspektorat WSG został przemianowany na Dowództwo Strzelców Granicznych. Jednocześnie od maja do lipca 1920 r. powiększano stany osobowe pułków i samodzielnych dywizjonów. Sformowano dziewięć pułków i jeden samodzielny dywizjon.

Dowódca Strzelców Granicznych podlegał ministrowi spraw wojskowych, ale w sprawach wymiany towarowej z zagranicą i przestępczości gospodarczej na pograniczu był zobowiązany do współpracy z Ministerstwem Skarbu. Dowódcy, którym został płk Bronisław January Zaniewski, podlegali: zastępca dowódcy, szef sztabu i szefowie oddziałów: organizacyjno-mobilizacyjnego, ewidencyjno-personalnego, administracyjno-gospodarczego oraz oddziału kontroli. W lipcu 1920 r. stan osobowy formacji wyniósł 18 tys. ludzi. Ta liczba jednak malała ze względu na zagrożenie sowieckie. Nowo formowane pułki Strzelców Granicznych kierowano do walk frontowych.

Statut formacji określał jej zadania. Wśród nich były przede wszystkim te związane z ochroną granicy i przeciwdziałaniem wprowadzaniu do obrotu towarów, które pochodziły z nielegalnego przywozu. W dokumencie statutowym określono także podstawowe obowiązki Strzelców Granicznych, m.in.: przeciwdziałanie nielegalnemu przekraczaniu granicy państwowej, zwalczanie przemytnictwa, legitymowanie i rewidowanie osób i lokali w pasie pogranicza we współdziałaniu z organami administracji i właściwymi służbami oraz nadzór nad inwestycjami budowlanymi.

¹ Wniosek ministra aprowizacji z 11 XII 1918 r. dotyczący utworzenia Straży Kresowej został zaakceptowany, jednak formacja otrzymała inną nazwę. Naczelnik Państwa Józef Piłsudski podpisał *Dekret tymczasowy w sprawie utworzenia straży granicznej*, który został opublikowany w Dzienniku Praw z 18 XII 1918 r. nr 21 poz. 70.

² A.K. Sobczak, *3 pułk Wojskowej Straży Granicznej w Ciechanowie w okresie od 4 sierpnia 1919 r. do 11 lutego 1920 r.*, w: *Ciechanów szkice z historii miasta*, A.K. Sobczak (red.), Ciechanów 2016, s. 141-155.

Początkowo planowano, aby formacja przejęła kontrolę nad granicą polsko-niemiecką na odcinku z Prusami Wschodnimi, Litwą, granicą morską i znaczną częścią granicy zachodniej. Granicę wschodnią w dalszym ciągu chroniła Wojskowa Straż Graniczna, a granicę polsko-czeską - Straż Skarbową. W praktyce jednak Strzelcy Graniczni przejęli obsadę na granicy z Litwą i odcinkiem granicy z Prusami Wschodnimi, ponieważ większość sformowanych pułków skierowano na front.

Wśród zadań, które postawiono nowo utworzonej formacji, oprócz spraw wojskowych była m.in. kontrola ruchu granicznego (osobowego i towarowego). Kontrola ruchu towarowego odbywała się pod nadzorem ministra skarbu. Efekty nie były jednak zadowalające, gdyż Strzelcy Graniczni w pierwszej kolejności realizowali wytyczne płynące z MSWojsk, któremu zostali podporządkowani. Niedostateczny nadzór nad ruchem towarowym uzasadniano narastającym konfliktem z Sowietami, który wymuszał kierowanie struktur formacji do walk frontowych. To z kolei prowadziło do przekazania Policji Państwowej zadań dotyczących kontroli ruchu osobowego, a ruchu towarowego - administracji celnej. Ten stan obowiązywał do zakończenia działań wojennych z Sowietami oraz ustalenia przebiegu granicy państwowej w związku z przeprowadzonymi plebiscytami. Unormowanie sytuacji granicznej oraz niezadowalające efekty zadań realizowanych przez struktury Strzelców Granicznych doprowadziły do powołania kolejnej formacji - Batalionów Wartowniczych³, przekształconych później w Bataliony Celne, które podlegały ministrowi skarbu, a następnie - do utworzenia formacji pod nazwą Straż Celna⁴.

Strzelcy Graniczni funkcjonowali jako jedna z formacji ochrony granic od marca 1920 r. do marca 1921 r.⁵ Formowane pułki Strzelców Granicznych otrzymały numerację od 1 do 6 i od 9 do 11. Każdy z tych pułków zasługuje na odrębne potraktowanie, jednak z uwagi na to, że ciechanowski epizod 9 Pułku Strzelców Granicznych jest bliższy zainteresowaniom autora, podjął on próbę zebrania nielicznych informacji na ten temat.

Jednostka została sformowana na podstawie rozkazu ministra spraw wojskowych z 7 maja 1920 r., wydanego na mocy rozporządzenia nr 4540/org. Stały się one podstawą przekształcenia w pułk istniejącego dotychczas I Samodzielnego Dywizjonu Strzelców Granicznych - w celu obsadzenia jednego z odcinków wołyńskiego kordonu sanitarnego. Pułk składał się z dwóch dywizjonów (dyonów). Pierwszy sformowano na bazie kadry dowódczej samodzielnego dywizjonu, a drugi - na podstawie szwadronu szkolnego. Stany osobowe pułku uzupełniono przez nabór z poboru.

W maju 1920 r. 9 Pułk Strzelców Granicznych obejmował swoim działaniem powiaty: łucki, dubnieński i krzemieniecki. Sztab pułku mieścił się w Dubnie, dowództwo dyonu w Łucku, a II dyonu - w Krzemieńcu⁶. Pierwszy dyon chronił odcinek granicy długości około 100 km od Derażna do Zasławia, a II dyon - stukilometrowy odcinek granicy od Zasławia do Szczasnówki. Z uwagi na brak łączności telefonicznej do

³ Rozporządzenie Ministra Spraw Wojskowych z 13 XI 1920 r.

⁴ Prace nad jej utworzeniem rozpoczęto już wcześniej. Rada Ministrów zleciła prace legislacyjne w marcu 1920 r. - 10 III 1920 r. została podjęta uchwała, która zobowiązywała ministra skarbu do rozpoczęcia prac związanych z powstaniem nowej formacji granicznej - Straży Celnej.

⁵ A.K. Sobczak, *Mazowiecki Inspektorat Okręgowy Straży Granicznej w Ciechanowie w latach 1928-1939*, Ciechanów 2015, s. 24-25.

⁶ Archiwum Straży Granicznej w Szczecinie (ASGran.), zespół 22, sygn. 29, pismo Dowództwa Ekspozytury DOGL w Kowlu do Dowództwa Garnizonu w Łucku z 26 V 1920 r.

utrzymywania kontaktu pomiędzy dowództwem pułku i poszczególnymi szwadronami wykorzystywano motocykle, rowery i konie wierzchowe.

W tym czasie pułkiem dowodził ppłk Stanisław Szemioth, a jego zastępcą był mjr Juliusz Menżet. W dowództwie byli m.in. adiutant ppor. Kazimierz Szumski i kapelan Hipolit Skibiński. Dowództwo I dyonu przekazano w ręce mjr. Mariana Norejki, I dyonem dowodził mjr Gustaw Soszyński, a dowódcą szwadronu szkolnego został ppor. Apolinary Dudziński.

Podczas realizowania zadań na terenach pogranicza żołnierze II dyonu - kpr. Stanisław Puszczynski, kpr. Władysław Głąb i kpr. Życiński (...) znaleźli przy rewizji w mieszkaniu Kasperczyka Tomasza we wsi Brzezinka, 398 karabinów, 2 rowery, 3 telefony, 2 aparaty telefoniczne, 306 granatów ręcznych, 10200 naboji i karabin maszynowy. Broń i amunicję odesłano do D.O.Gen.Kraków⁷. Dzięki kontroli granicznej udaremniono przemyt 9 kg tytoniu - na odcinku patrolowanym przez 4 szwadron oraz 4 eteru - na odcinku, który kontrolował 8 szwadron. Wśród innych przejętych towarów były produkty spożywcze, spirytus oraz waluta.

Dowództwo Strzelców Granicznych w Warszawie wykazywało duże zainteresowanie poziomem wykształcenia kadry oficerskiej. Z tego powodu skierowało do podległych oddziałów rozkaz nr 17 z 11 maja 1920 r. Zobowiązywał on wszystkich oficerów zawodowych, którzy nie ukończyli polskich szkół średnich, do uzupełnienia wiedzy o Polsce. Przy Dowództwach Okręgów Generalnych (DOGen) zorganizowano komisje egzaminacyjne. Każdy oficer musiał (...) w przeciągu lat dwu od demobilizacji złożyć egzamin z języka polskiego, historii politycznej i wojskowej, literatury i geografii polskiej w zakresie szkoły średniej⁸.

Dowództwo interesowało się również morale kadry oficerskiej. Jak wynika z treści rozkazu oficerskiego z 21 maja 1920 r., podpisanego przez zastępcę dowódcy ppłk. Klima, bywało z tym różnie. Stwierdza się w nim, że oficerowie obcują z kobietami (...) występku, zbytku i rozpusty, tymczasem coraz częściej dają się słyszeć uwagi, czynione pod adresem obecnych oficerów polskich, iż takowi nie tylko nie krępują się towarzystwa kobiet tej kategorii [!], pokazując się z nimi na ulicach i miejscach publicznych, lecz nawet otwarcie żyjąc z nimi pod jednym dachem, a fałszywie podając je za siostry, żony lub narzeczone, pozwalając sobie nawet wprowadzać je do kasyn oficerskich⁹. Był to zapewne jeden z powodów przeniesienia pułku do innego rejonu operacyjnego w połowie czerwca 1920 r.

Niekompletna dokumentacja graniczna nie pozwala na precyzyjne określenie miejsca dyslokacji 9 Pułku w okresie od 3 czerwca (dzień opuszczenia koszar w celu obsadzenia granicy) do końca lipca 1920 r. W połowie czerwca pułk został skierowany na tereny graniczne, aby pełnić służbę jako kordon sanitarny¹⁰. Z pewnością brał udział w walkach frontowych w składzie 6 Armii. Świadczy o tym m.in. treść rozkazu L. 82 z 5 września 1920 r., w którym stwierdzono: (...) na rozkaz 6 Armii Lp. 421 powierzony mi pułk zostaje wycofany z frontu i odesłany (...) do D.O.G. Poznań dla uzupełnienia do miejsca postoju kadry do stacji Zbąszczyń. Potwierdza to też fragment rozkazu z 12 listopada 1920 r., w którym dowódca pułku polecił, by wszyscy oficerowie, (...) którzy brali udział w walkach z

⁷ ASGran., zespół 22, sygn. 17, Dowództwo 9 pułku Strzelców Granicznych, rozkaz oficerski L. 14 z 30 V 1920 r.

⁸ ASGran., zespół 22, sygn. 16, Dowództwo 9 pułku Strzelców Granicznych, rozkaz oficerski L. 3 z 10 VI 1920 r.

⁹ ASGran., zespół 22, sygn. 16, Dowództwo 9 pułku Strzelców Granicznych, rozkaz oficerski nr 4 z 14 VI 1920 r.

¹⁰ ASGran., zespół 22, sygn. 17, Dowództwo 9 pułku Strzelców Granicznych, rozkaz L. 30 z 15 VI 1920 r.

bolszewikami, w czasie kiedy 9-y Pułk brał udział w akcji bojowej, przedłożyli do kancelarii D-wa Pułku do dnia 13 b. m. godz. 12a dokładny przebieg służby na froncie, z podaniem[,] w jakich walkach brali udział i w jakiej miejscowości¹¹. Jest to jedyna wzmianka na temat udziału 9 Pułku w walkach frontowych.

Wiadomo, że w początkach sierpnia szwadron szkolny 9 Pułku stacjonował w Górze Kalwarii. W dniu 9 sierpnia 1920 r. płk Rudolf Prich, szef Oddziału I MSWojsk, zarządził jego przeniesienie do Leszna, (.) *gdzie szwadron połączy się ze szwadronem szkolnym 6p. strz. gran (...)*¹². O przystąpieniu do realizacji tego zarządzenia już 11 sierpnia meldował dowódca szwadronu ppor. Hipolit Ciągliński. W treści meldunku skierowanego do dowództwa 9 Pułku poinformował: *Dnia 14 b.m. załaduję tabor do wagonów na St. Warszawa*¹³.

We wrześniu 1920 r. 9 Pułk stacjonował w Zbąszyniu. Był przewidziany jako rezerwa obsady granicy, w odniesieniu do której MSWojsk zastrzegło sobie prawo wyłącznego dysponowania niezależnie od przynależności do DOGen. Miejsce pobytu można potwierdzić na podstawie rozkazu oficerskiego L. 6 wydanego 22 września 1920 r., w którym dowódca pułku ppłk Witold Sieciński udzielił ostrej nagany por. Romanowi Rymczy za to, że sprzedał skórę utopionego konia (...) *zamiast oddania takowej do Urzędu Gospodarczego, jak tego wymaga rozkaz D.O.G. i co było wiadome porucz.* Rymczy¹⁴. Inny rozkaz oficerski, z 24 września 1920 r., w którym na 25 września wyznaczono posiedzenie sądu oficerskiego (...) *w sprawie dostania się do niewoli bolszewickiej pporucznika Mularczyka w dniu 25/VIII r. b. i ucieczki z tejże*¹⁵, świadczy o dbałości dowódcy pułku o dyscyplinę i wyjaśnienie okoliczności zdarzenia. Rozkazy z początku października 1920 r. zostały wydane jeszcze w Zbąszyniu. W rozkazie z 4 października 1920 r. ppłk W. Sieciński udzielił oficerom: ppor. Franciszkowi Bielawskiemu, ppor. Władysławowi Gocelowi, ppor. Michałowi Tyszkiewiczowi oraz pchor. Łasiewickiemu ostrej nagany za to, że 20 września w jednej z miejscowych restauracji (...) *urządzili zabawę[,] na której obecnymi byli, kilka miejscowych panien oraz kilku podoficerów i jeden strzelec*¹⁶. Ostatni rozkaz - nr 11 opatrzonej zapisem „Zbąszyń” nosi datę 12 października.

W następstwie rozporządzenia MSWojsk z 13 września 1920 r. oraz zarządzenia DOGen Poznań z 16 września 1920 r. o reewakuacji (pisownia oryg.) Strzelców Granicznych planowano przeniesienie 9 Pułku do Ostrołęki¹⁷. Dyspozycje w tej sprawie zostały zmienione i wydano polecenie przeniesienia go do Różana¹⁸. Finalnie formacja została jednak skierowana do Ciechanowa¹⁹.

Na podstawie dokumentów wytworzonych podczas pobytu 9 Pułku w Ciechanowie można ustalić wiele faktów. Pierwszy dokument wydany przez dowództwo tego pułku jest datowany na 28 października 1920 r. W treści zachowanych dokumentów brakuje

¹¹ ASGran., zespół 22, sygn. 17, Dowództwo 9 pułku Strzelców Granicznych, rozkaz L. 47 z 12 XI 1920 r.

¹² ASGran., zespół 22, sygn. 7, Ministerstwo Spraw Wojskowych, Oddział I Sztabu, L. 14364/Mob. z 9 VIII 1920 r.

¹³ ASGran., zespół 22, sygn. 7, Szkolny Szwadron 9go pułku Strzelców Gran., meldunek z 11 VIII 1920 r.

¹⁴ ASGran., zespół 22, sygn. 16, Dowództwo 9 pułku Strzelców Granicznych, rozkaz oficerski L. 6 z 22 IX 1920 r.

¹⁵ ASGran., zespół 22, sygn. 16, Dowództwo 9 pułku Strzelców Granicznych, rozkaz oficerski L. 8 z 24 IX 1920 r.

¹⁶ ASGran., zespół 22, sygn. 16, Dowództwo 9 pułku Strzelców Granicznych, rozkaz oficerski L. 9 z 4 X 1920 r.

¹⁷ ASGran., zespół 22, sygn. 7, Dowództwo Okręgu Generalnego w Poznaniu, Wydział I Sztabu, pismo L. 6932/IT z 16 IX 1920 r.

¹⁸ ASGran., zespół 22, sygn. 7, Dowództwo Okręgu Generalnego w Poznaniu, Wydział I Sztabu, pismo L. 7069/IT z 19 IX 1920 r.

¹⁹ ASGran., zespół 22, sygn. 29, Dowództwo 9 pułku Strzelców Granicznych, pismo, l.dz. 211/Tj, z września 1920 r. (brak daty dziennej).

jednoznacznego wskazania miejsca zakwaterowania pododdziałów pułku. Należy przypuszczać, że siedzibą sztabu i miejscem pobytu przynajmniej niektórych pododdziałów były ciechanowskie koszary. Świadczy o tym fragment rozkazu oficerskiego, w którym zapisano: *Dnia dzisiejszego przechodząc koło koszar spotkałem stojącego na warcie żołnierza rekruta ubranego bardzo lekko, bez płaszcza[,] drżącego z zimna. Zapytany przeze- nie [!] odpowiedział, że jest ze szkolnego szwadronu²⁰.*

Budowę koszar w Ciechanowie rozpoczęto w 1880 r. Pierwotnie były przeznaczone na potrzeby piechoty. Od 1885 r. stacjonował w nich 32 Kremenczucki Pułk Piechoty. Wraz z reformą armii carskiej z 1910 r. koszary stały się miejscem postoju 6 Wołyńskiego Pułku Ułanów i 6 Dywizjonu Artylerii Konnej. Dalsza rozbudowa była dostosowana do potrzeb jednostek kawaleryjskich. Przede wszystkim zbudowano stajnie. Była to zapewne jedna z przyczyn, dla których ulokowano tu w sierpniu 1919 r. 3 Pułk Wojskowej Straży Granicznej, a w październiku 1920 r. - 9 Pułk Strzelców Granicznych.

Według stanu z 29 października 1920 r. pułkiem dowodził ppłk Witold Sieciński, a jego zastępcą był mjr Kazimierz Sokołowski. Funkcję adiutanta dowódcy pułku pełnił kpt. Kazimierz Szumski, lekarzem pułku był kpt. Zygmunt Słupecki, lekarzem weterynarii - ppor. Bohdan Rakowski, kapelanem - kpt. Hipolit Skibiński, oficerem kasowym - ppor. Tomasz Sokalski, oficerem sądowym - ppor. Józef Bieńkowski, a komendantem placu - por. Mikołaj Górski.

Pierwszym dyonem 9 Pułku dowodził w tym czasie kpt. Adam Laszuk²¹. Wkrótce jednak zastąpił go rtm. Władysław Cywiński, który został wyznaczony do pełnienia obowiązków dowódcy dyonu. Szwadronami dowodzili: 1 - por. Feliks Żórawski, 2 - por. Jan Szymon Krzeczkowski (p.o. zastępca dowódcy dyonu), 3 - por. Czesław Kielbiewski, a 4 - por. Zygmunt Studziński. Wśród oficerów I dyonu byli też podporucznicy: Jan Nowakowski - adiutant dowódcy I dyonu i Adam Dybczyński - młodszy oficer 4 szwadronu²².

Według stanu z 25 października 1920 r. w składzie kadry oficerskiej II dyonu figurują: mjr Gustaw Soszyński - dowódca dyonu, rtm. W. Cywiński (oddelegowany do pełnienia obowiązków dowódcy I dyonu), por. Mieczysław Kościński - dowódca 6 szwadronu, por. Józef Gaszyn-Piekarski - dowódca 7 szwadronu oraz podporucznicy: Franciszek Bielawski - adiutant dowódcy II dyonu, Stefan Żarnowski - lekarz, Zygmunt Gosiewski - dowódca 5 szwadronu, Władysław Gocell - dowódca 8 szwadronu, Józef Mularczyk - młodszy oficer 8 szwadronu. W ewidencji znajdują się też nazwiska: ppor. Wacław Nowina-Przybylski i ppor. Stefan Łukasiewicz, którzy zostali oddelegowani do szwadronu szkolnego²³.

W świetle dokumentów archiwalnych oficerowie II dyonu 9 Pułku Strzelców Granicznych zdobywali wykształcenie zarówno w szkołach cywilnych, jak i wojskowych. Major Soszyński ukończył twerską szkołę jazdy, rtm. W. Cywiński - siedmioklasowe gimnazjum w Tyflisie oraz zdał egzamin oficerski w szkole kawaleryjskiej w Twerze.

²⁰ ASGran., zespół 22, sygn. 16, Dowództwo 9 pułku Strzelców Granicznych, rozkaz oficerski L. 13 z 28 X 1920 r.

²¹ ASGran., zespół 22, sygn. 61, Dowództwo I Dyonu 9 pułku Strzelców Granicznych, lista oficerów 9 pułku Strzelców Granicznych z 29 X 1920 r.

²² ASGran., zespół 22, sygn. 61, Dowództwo I Dyonu 9 pułku Strzelców Granicznych, pismo, l.dz. 334, stan na 26 X 1920 r.

²³ ASGran., zespół 22, sygn. 61, Dowództwo II Dyonu 9 pułku Strzelców Granicznych (l.dz. 256), stan na 25 X 1920 r.

Władał nie tylko językiem polskim, lecz także rosyjskim i tatarskim. Porucznik Gaszyn - Piekarski był absolwentem Instytutu Handlowego oraz mikołajewskiej szkoły wojskowej, por. Koźmiński ukończył siedmioklasową szkołę realną zakończoną egzaminem maturalnym, biegle władał językiem rosyjskim i niemieckim, słabiej francuskim, ppor. Łukasiewicz ukończył pięć klas gimnazjum i trzyletni kurs szkoły przemysłowej oraz szkołę chorążych w Gori na Kaukazie, ppor. Gocell był słuchaczem politechniki i władał rosyjskim i francuskim, a ppor. Mularczyk - ukończył ośmioklasowe gimnazjum, miał maturę i znał język niemiecki i rosyjski²⁴.

Szwadronem szkolnym 9 Pułku dowodził mjr Augustyn Skoryna. W ewidencji oficerów szwadronu figuruje por. Mikołaj Górski oraz dość liczna grupa podporuczników: Hipolit Ciagliński, Władysław Stępkowski - dowódca kadry, Maurycy Mikułowski - oficer gospodarczy, Stefan Kuczyński, Apolinary Dudziński, Władysław Samborski, Artur Burgiser - adiutant, Zygmunt Werling (szpital), Michał Tyszkiewicz, Jerzy Łukasiewicz (w ewidencji II dyonu figuruje jako Stefan) oraz Waław Nowina-Przybylski²⁵. Ten ostatni pochodził z Krakowa. Ukończył ośmioklasowe gimnazjum akademickie oraz szkołę wojskową w Laderburgu i oprócz języka polskiego znał także niemiecki i rosyjski²⁶.

W grupie podoficerów 8 szwadronu znaleźli się m.in.: pchor. Ksawery Karsiński, pchor. Julian Ptaszyński, wachm. Bolesław Pietrasz oraz kaprale: Roman Kasprzyk i Ignacy Przybyłek²⁷. Kadre podoficerską szwadronu szkolnego stanowili: wachm. Stanisław Myjak, wachm. Stanisław Kołodziejcki, wachm. Józef Cieśliński, plut. Stanisław Zimniok, plut. Eugeniusz Jeżewski oraz kaprale: Andrzej Pruszyński, Stanisław Janiak, Teodor Lebek, Karol Masłowski, Marian Kozidowski, Piotr Zaręba, Józef Hryciuk, Leonard Strawiński, Stanisław Kowalski, Józef Zieliński i Władysław Szubiga²⁸.

Brak dokumentacji osobowej z innych szwadronów uniemożliwia ustalenie pełnej listy nazwisk kadry podoficerskiej. Pomocna okazała się ewidencja uzbrojenia. Oprócz wymienionych wyżej w kadrze podoficerskiej figurują kaprale: Stanisław Jączyk, Antoni Ciesielski, Antoni Lopyna, Zygmunt Słomkowski, Aleksander Szlendak, Antoni Pietruk, Józef Kowalski, Wincenty Ziółkowski i Mikołaj Mielniczuk.

Szeregowi 9 Pułku to była bardzo zróżnicowana grupa. Zachowana dokumentacja nie umożliwia pozyskania pełnej wiedzy o wszystkich osobach figurujących w ewidencji (spora część danych wpisanych do księgi poza nazwiskiem i imieniem nie zawierała żadnych innych informacji osobowych), niemniej jednak wiadomości o dość dużej grupie szeregowych zostały uzupełnione. Oto kilka przykładów z księgi ewidencyjnej szeregowych²⁹:

- starszy strzelec Bolesław Boguszewski ur. 16 kwietnia 1897 r. w Miedzyrzecu, gub. siedlecka, wyznania rzymsko-katolickiego, ukończył 4 oddziały szkoły

²⁴ ASGran., zespół 22, sygn. 61, Dowództwo II Dyonu 9 pułku Strzelców Granicznych, pismo, l.dz. 31 a, zaopiniowany wykaz oficerów 2-go Dyonu 9 pułku Strzelców Granicznych.

²⁵ ASGran., zespół 22, sygn. 61, Dowództwo II Dyonu 9 pułku Strzelców Granicznych, pismo, l.dz. 762, imienny wykaz oficerów szwadronu szkolnego 9 pułku Strzelców Granicznych na 28 X 1920 r.

²⁶ ASGran., zespół 22, sygn. 61, Dowództwo II Dyonu 9 pułku Strzelców Granicznych, pismo, l.dz. 31 a, zaopiniowany wykaz oficerów 2-go Dyonu 9 pułku Strzelców Granicznych.

²⁷ ASGran., zespół 22, sygn. 61, Dowództwo II Dyonu 9 pułku Strzelców Granicznych, spis imienny oficerów i szeregowych 8 szwadronu 9 pułku Strzelców Granicznych.

²⁸ ASGran., zespół 22, sygn. 95, metryka strzelecka I-go szkolnego strzelania na 150 m stojąc z obciążeniem szkolnego szwadronu 9 pułku Strzelców Granicznych.

²⁹ ASGran., zespół 22, sygn. 38, 9 pułk Strzelców Granicznych, księga ewidencyjna szeregowych.

powszechnej, kawaler, rzeźnik z zawodu, wcielony 15 maja 1919 r. do 2 Pułku Strzelców Granicznych, skąd trafił do 8 szwadronu 9 Pułku;

- strzelec Tomasz Nowak ur. 15 grudnia 1897 r. w miejscowości Wielga-Wieś, gub. piotrkowska, tam też zamieszkały, wyznania rzymsko-katolickiego, półanalfabeta, wyrobnik, żonaty, wcielony 23 maja 1919 r.;
- strzelec Jan Błaszczyk ur. 20 listopada 1901 r. w Radziejowicach, gub. warszawska, wyznania rzymsko-katolickiego, półanalfabeta, kawaler, rolnik, wcielony do 8 szwadronu 3 marca 1920 r.;
- strzelec Teofil Drobiszewski ur. 25 grudnia 1901 r. w miejscowości Filipowo, gub. suwalska, wyznania rzymsko-katolickiego, półanalfabeta, kawaler, rolnik, wcielony do 9 Pułku 12 marca 1920 r.;
- strzelec Władysław Kopeć ur. 9 maja 1900 r. w miejscowości Krasna, gub. grodzieńska, wyznania rzymsko-katolickiego, półanalfabeta, kawaler, rolnik, wcielony do 9 Pułku 3 marca 1920 r.

Szeregowi pochodzili najczęściej z guberni warszawskiej, siedleckiej, piotrkowskiej lub suwalskiej, choć zdarzali się także żołnierze z Galicji (bez wskazania bliższych danych), powiatu nieszwawskiego, opatowskiego albo - precyzując - z Przeworska, Miechowa, Końskich, Augustowa, itp. Typowy szeregowy 9 Pułku był półanalfabetą, kawalerem, rolnikiem. W zapisach księgi ewidencyjnej pojawiają się z rzadka przedstawiciele innych zawodów, takich jak: kowal, cieśla, rzeźnik, szewc, bednarz, a nawet elektromonter i drukarz (co dziwne - również półanalfabeta). Niektóre wpisy wskazują na pozycję społeczną, np. wyrobnik, stangret. U zdecydowanej większości szeregowych w rubryce „wyznanie” widnieje wpis „rz.-katolik” Jedynie kapral Daniel Celmer pochodzący z Józefowa pod Skierniewicami, wdowiec, był ewangelikiem, a strzelcy: Karol Łupanow i Józef Jaworski - wyznania prawosławnego. W ewidencji 4 szwadronu karabinów maszynowych są zawarte bardziej szczegółowe dane na temat zawodów, które wykonywali strzelcy. Największą grupę wśród nich stanowili robotnicy - 75 osób, nieco mniejszą rolnicy - 65 osób. Wśród pozostałych było: jedenastu szewców, czterech kowali, czterech kancelistów, trzech uczniów, po dwóch stolarzy, stelmachów, kucharzy, rymarzy, ale też urzędnik, muzykant, mechanik, piekarz i tkacz³⁰.

Niektórzy szeregowi przed powołaniem do służby pełnili służbę w innych formacjach lub armiach zaborców. Strzelec Julian Bochenek, który pochodził z Małopolski, przez dziesięć miesięcy był w armii austriackiej. W armii rosyjskiej służbę odbywali: wachmistrz Jan Łozowski (2 Zaamurski Pułk Konny), starszy strzelec Michał Zazula (7 Zapasowy Pułk Dragonów), strzelec Stanisław Pawlak (szkoła fechtunku w Petersburgu), strzelec Wojciech Gajdek (17 Pułk Piechoty) i strzelec Michał Majewski (2 Pułk Straży Granicznej). Niektórzy podoficerowie ukończyli szkoły podoficerskie - nr 1 w Zegrzu i nr 2 w Starej Wsi³¹.

Wiele z przedstawionych powyżej danych dotyczących kadry 9 Pułku wskazuje na działania, które nie są formą typowego kontrwywiadowczego rozpracowania osób, ale próbą analizy stanu osobowego w celu określenia przydatności do służby. Wyniki tej analizy wskazują na różne zagrożenia. Najbardziej widoczne są braki w wyszkoleniu kadry - zarówno dowódczej, jak i podoficerskiej - do pełnienia służby granicznej. W

³⁰ ASGran., zespół 22, sygn. 39, wykaz strzelców 4go szwadronu KM wg zawodów cywilnych.

³¹ ASGran., zespół 22, sygn. 38, 9 pułk Strzelców Granicznych, księga ewidencyjna szeregowych.

etatach pułku na żadnym ze szczebli dowodzenia nie przewidziano konieczności prowadzenia pracy wywiadowczej czy kontrwywiadowczej. Zadań tego typu nie uwzględniono również w strukturze Strzelców Granicznych. Zastanawia więc, w jaki sposób pułk miałby realizować zadania statutowe, takie jak: ochrona granicy, zwalczanie przemytu czy nielegalnego przekraczania granicy.

Należy również zauważyć, że te analizy prowadzono w czasie, gdy tworzone od kilku miesięcy służby wywiadu i kontrwywiadu ulegały kolejnym przekształceniom i zmianom organizacyjnym. Na przełomie marca i kwietnia 1919 r., a więc w okresie formowania Strzelców Granicznych, nastąpiły zmiany kierownictwa Oddziału VI, a tymczasowe przepisy regulujące tryb pracy wywiadowczej i defensywnej wydano w październiku 1919 r. W trakcie wojny z Sowiecami działania wywiadu i kontrwywiadu były realizowane przez oddziały II informacyjne tworzone od stycznia 1920 r., które funkcjonowały w strukturach dowództw poszczególnych armii. Wykonywały one swoje zadania, jeśli pozwalała na to dynamika działań frontowych. Z pewnością prowadzono rozpoznanie wśród jeńców³² bolszewickich, ale też wśród polskich żołnierzy, którzy przez pewien czas przebywali w niewoli sowieckiej.

Analiza stanu 9 Pułku Strzelców Granicznych, szczególnie w okresie ciechanowskim, tj. od 29 października do czasu rozformowania pułku 1 grudnia 1920 r., dotyczy głównie jego kadry, w mniejszym stopniu natomiast uzbrojenia, wyposażenia, bezpieczeństwa czy panujących w nim stosunków społecznych. Jej wynik wykorzystano przede wszystkim do celów organizacyjnych.

W trakcie krótkiego okresu stacjonowania 9 Pułku w Ciechanowie dowództwo realizowało przede wszystkim zadania szkoleniowe. Pod uwagę brano zwłaszcza konieczność zwiększenia dyscypliny. Podpułkownik W. Sieciński, dowódca pułku, widział niedociągnięcia w zakresie ochrony tajemnicy, zwłaszcza należytego zabezpieczenia dokumentów opatrzonych klauzulą „tajne”, np. tymczasowego planu dyslokacyjnego i zestawienia (...) przynależności wszystkich dowództw wojskowych służb i zakładów do oddziałów zapasowych-macierzystych pod względem demobilizacji personalnej³³. Polecił więc umieszczenie dokumentów tajnych w dowództwie szwadronu szkolnego, który został zobowiązany do ich zabezpieczenia. Dokumenty miały być (...) pod zamknięciem obok kasy oddziału i strzeżone przez wartownika³⁴.

Uwagę zwraca niejednolite uzbrojenie 9 Pułku Strzelców Granicznych. W maju 1920 r. był on wyposażony w broń francuską. Potwierdza to meldunek dotyczący przeglądu uzbrojenia II dyonu, z którego wynika, że nastąpiła utrata (...) 2 szabel francuskich, 1 karab., 980 naboji karab. franc., 2 bagnetów i 2 pasów do karabinów³⁵. Z dokumentu wydanego 26 listopada 1920 r. i dotyczącego przekazania broni do zbrojowni pułku wynika, że 3 szwadron miał austriackie karabiny Mannlicher wz. 95³⁶. Szeregowi byli uzbrojeni w karabiny produkowane w firmie Steyr lub w fabryce w Budapeszcie³⁷. Broń wyprodukowaną przez firmę austriacką mieli m.in.: kpr. Roman Kasprzyk (nr fabr. 9013), st. strz. Lucjan Zieliński (nr fabr. 8693), strz. Wacław Badowski (nr fabr. 6168), strz.

³² ASGran., zespól 22, sygn. 17, Dowództwo 9 pułku Strzelców Granicznych, rozkaz L. 32 z 17 VI 1920 r.

³³ ASGran., zespól 22, sygn. 17, Dowództwo 9 pułku Strzelców Granicznych, l.dz. 255/T z 7 XI 1920 r.

³⁴ Tamże.

³⁵ ASGran., zespól 22, sygn. 95, Oficer broni 9 pułku Strzelców Granicznych, meldunek z 12 V 1920 r.

³⁶ ASGran., zespól 22, sygn. 95, Oficer broni 9 pułku Strzelców Granicznych, pismo l.dz. 1493 z 26 XI 1920 r.

³⁷ ASGran., zesp. 22, sygn. 94, 3 szwadron 1 dyonu 9 pułku Strzelców Granicznych, księga broni 3 szwadronu.

Kazimierz Jasiński (nr fabr. 6266). Karabinami produkowanymi na Węgrzech dysponowali m.in.: kpr. Stanisław Jarczyk (nr fabr. 1345), st. strz. Bolesław Boguszewski (nr fabr. 9860), strz. Jan Andrulewicz (nr fabr. 4683), strz. Jan Kruk (nr fabr. 6252)³⁸. W księdze broni 3 szwadronu pojawiają się zapisy „Mauzer 95”, ale należy je uznać za typowe przekłamanie biuralistów³⁹, wynikające z braku pełnej orientacji w zakresie systemów uzbrojenia. Zgodnie z ewidencją uzbrojenia w I dyonie było osiem lekkich karabinów maszynowych wz. 08/15, w II dyonie - sześć sztuk tej broni, a w szwadronie szkolnym - dwie sztuki. Każdy z nich miał zapasową lufę i 500 sztuk amunicji. Podoficerowie byli uzbrojeni w rewolwery Nagant wz. 1895, do których przydzielono po 18 nabojów. Broń tego systemu o numerze fabrycznym 90755 miał m.in. wachm. Bolesław Pietrasz, a rewolwer nr 40200 stanowił uzbrojenie pchor. Ksawerego Karśnickiego. Ponadto każdy szwadron I i II dyonu 9 Pułku dysponował 20 sztukami lanc, a w szwadronie szkolnym było 40 lanc. Z pewnością wśród uzbrojenia były także szable (prawdopodobnie francuskie), ale zachowany materiał archiwalny nie pozwala nawet na ustalenie ich liczby, nie wspominając już o innych danych.

W maju 1920 r. 9 Pułk miał 145 koni (wierzchowych i taborowych), 20 wozów taborowych oraz dużą ilość drobnego wyposażenia, tj. uprząży, uzd, derek, popręgów, siodeł, w tym 14 sztuk meksykańskich⁴⁰. Z pewnością istniały meldunki, które zawierały dane liczbowe dotyczące tego wyposażenia, gdyż do ich sporządzenia zobowiązano dowódców dywizjonów⁴¹. Niestety się nie zachowały.

Pułk został również wyposażony w motocykle i rowery. Sztab pułku otrzymał jeden motocykl i dwa rowery, I dyon - trzy motocykle i dwa rowery, II dyon - dwa motocykle i trzy rowery, a szwadron szkolny - dwa rowery⁴². Dokumenty archiwalne nie zawierają informacji na temat marek i modeli tego sprzętu.

W okresie formowania pułku stan umundurowania był dobry. W początkach maja 1920 r. uroczystie obchodzono święto I dyonu z udziałem ministra spraw wojskowych. Po mszy polowej odbyła się defilada, w trakcie której (...) *należycie wyszkolone, jednolicie umundurowane, uzbrojone i wyekwipowane szwadrony przeszły we wzorowym porządku, co znalazło uznanie Pana Ministra*⁴³. W kolejnych okresach z zaopatrzeniem w sorty mundurowe bywało jednak różnie. Uzupełnienia stanu osobowego przysyłane w okresie walk frontowych spowodowały utratę jednolitości umundurowania. Po wycofaniu pułku z frontu do Zbąszynia stan jego umundurowania pozostawiał wiele do życzenia. Było to szczególnie widoczne podczas uroczystości i nabożeństw, na co wskazuje jeden z rozkazów: *Dla strzelców nieumundurowanych względnie częściowo umundurowanych odbędzie się nabożeństwo tego samego dnia o godz. 8% rano odprawione przez kapelana pułkowego*⁴⁴. Braki w umundurowaniu, które wynikały ze zużycia podczas działań frontowych i niedostatecznego zaopatrzenia, były bardzo widoczne. Dawano temu wyraz z treści rozkazów i zobowiązywano kadrę oficerską do cyklicznych przeglądów stanu umundurowania szeregowych.

³⁸ Tamże.

³⁹ Tym terminem określano szeregowych i podoficerów pełniących funkcje sztabowe (przyp. red.).

⁴⁰ ASGran., zesp. 22, sygn. 17, Dowództwo 9 pułku Strzelców Granicznych, rozkaz L. 37 z 22 VI 1920 r.

⁴¹ ASGran., zesp. 22, sygn. 17, Dowództwo 9 pułku Strzelców Granicznych, rozkaz L. 6 z 22 V 1920 r.

⁴² ASGran., zesp. 22, sygn. 17, Dowództwo 9 pułku Strzelców Granicznych, rozkaz L. 3 z 19 V 1920 r.

⁴³ ASGran., zesp. 22, sygn. 17, Dowództwo 9 pułku Strzelców Granicznych, rozkaz L. 13z 29 V 1920 r.

⁴⁴ ASGran., zesp. 22, sygn. 17, Dowództwo 9 pułku Strzelców Granicznych, rozkaz L. 91 z 18 IX 1920 r.

Wszelki ekwipunek należący do pułku wymagał ostemplowania. Regulował to pkt 7 rozkazu Dowództwa Strzelców Granicznych L. 67 z 12 maja 1920 r. Zadanie to realizowano (...) *w celu zapobieżenia wszelakim nadużyciom - w sposób taki, by (...) ostemplowany przedmiot nie mógł być nie tylko w całości, ale nawet w swej części pozbawiony takowego, przeważnie dotyczy to koców, które winny być stemplowane[,] o ile składane bywają na cztery części, to pośrodku każdej z tych części*⁴⁵.

W trakcie krótkiej działalności 9 Pułku wprowadzono uregulowania, które miały na celu usprawnienie organizacji i poprawę efektywności realizowanych zadań. Wydano m.in. *Instrukcję dla podoficerów sanitarnych* oraz *Instrukcję służby w punktach przejściowych kordonu sanitarnego*⁴⁶. Wiele spraw regulowano bezpośrednio za pomocą rozkazów. Były to m.in. sprawy dotyczące relacji z ludnością cywilną, w tym: konfiskaty środków żywności, konieczność informowania żołnierzy o nastrojach panujących wśród ludności zamieszkałej w Dubnie, (...) *która jest zbolszewiczata i wrogo nastawiona do Wojska Polskiego*⁴⁷, oraz kwestie dotyczące współpracy z władzami lokalnymi. Miały one bezpośredni wpływ na bezpieczeństwo podczas zadań realizowanych przez pułk.

Po przeniesieniu 9 Pułku do Zbąszynia, a następnie do Ciechanowa życie koszarowe żołnierzy zdominowały szkolenia, które nie zawsze były dobrym sposobem na utrzymanie dyscypliny.

Jedynie w początkowym okresie istnienia 9 Pułk miał możliwość realizowania zadań, które wynikały ze statutu Strzelców Granicznych. Proces jego formowania rozpoczął się 7 maja 1920 r. i obejmował organizowanie pododdziałów, uzupełnianie stanu osobowego, wyposażenia i umundurowania, jak również szkolenia. W końcu maja wdrożono plan przydziału odcinków granicznych poszczególnym pododdziałom. Osiągnięcie pełnej gotowości zbiegło się w czasie z koniecznością wykorzystania pułku w początkach czerwca 1920 r. w działaniach kordonu sanitarnego, a na przełomie sierpnia i września 1920 r. - w działaniach frontowych, które wynikały z konfliktu z Sowietami. Po tym czasie 9 Pułk z ochroną granicy wiązała jedynie nazwa. Czas dyslokacji w wielkopolskim Zbąszyniu oraz czas po przemieszczeniu do Ciechanowa to okres, w którym pułk stanowił (...) rezerwę obsady granicy I. Gen. Warszawa z Prusami⁴⁸ i pozostawał w dyspozycji Ministerstwa Spraw Wojskowych.

W ocenie autora nieznanne dotychczas fakty związane z działaniami 9 Pułku Strzelców Granicznych stanowią uzupełnienie historii zarówno formacji granicznych, jak i historii Ciechanowa, który nadal czeka na opracowanie monograficzne.

⁴⁵ ASGran., zesp. 22, sygn. 17, Dowództwo 9-go Pułku Strzelców Granicznych, rozkaz L. I z 17 V 1920 r.

⁴⁶ ASGran., zesp. 22, sygn. 17, Dowództwo 9-go Pułku Strzelców Granicznych, rozkaz L. 38 z 23 VI 1920 r.

⁴⁷ ASGran., zesp. 22, sygn. 17, Dowództwo 9-go Pułku Strzelców Granicznych, rozkaz L. 12 A z 28 V 1920 r.

⁴⁸ ASGran., zesp. 22, sygn. 29, Dowództwo Okręgu Generalnego w Poznaniu, Wydział I Sztabu, pismo L. 6932/IT z 16 IX 1920 r.

Streszczenie

Artykuł jest efektem badań poświęconych historii formacji granicznych. Powstał przede wszystkim na podstawie analizy szcążkowego materiału archiwalnego, który pochodzi z Archiwum Straży Granicznej w Szczecinie. Autor przedstawił mało znany dotychczas fragment działalności jednej z formacji granicznych II Rzeczypospolitej, jaką w okresie od marca 1920 r. do marca 1921 r. byli Strzelcy Graniczni. W artykule uwzględnia najważniejsze zagadnienia związane z działalnością 9 Pułku Strzelców Granicznych, tj. jego formowanie i dyslokowanie, stan kadry i jej wyszkolenia, uzbrojenie, umundurowanie oraz sposób realizacji niektórych zadań. Działalność pułku została podzielona na trzy okresy: pierwszy - od 7 maja 1920 r., tj. od momentu sformowania, do początku czerwca 1920 r., tj. do opuszczenia koszar i włączenia do kordonu sanitarnego, drugi - okres walk frontowych (do 5 września 1920 r.) oraz trzeci - czas pozostawania w dyspozycji do momentu rozformowania z 1 grudnia 1920 r. Krótki okres działalności 9 Pułku, w tym jego epizod ciechanowski, stanowi w ocenie autora przyczynek do historii formacji granicznych.

Słowa kluczowe: okres międzywojenny w Polsce, Straż Graniczna, Strzelcy Graniczni, pułk, kadra, analiza, struktura, bezpieczeństwo, Ciechanów, koszary.

9th Border Riflemen Regiment and its Ciechanów period (Oct 28th - Dec 1st 1920) - a contribution to the history of Polish Border troops

Summary

The article is the result of border troops history research. It is based on analysis of the remaining archive deposit of the Border Guard Archives in Szczecin. The author has presented a barely known activity range of the Border Riflemen - one of the border guards' units in Poland before World War II, in the period between March 1920 and March 1921. There are most crucial aspects of their activity presented: organization, location, staffing and its training, armament, uniforms and methods of performing tasks described in the article. He divided the activity of the unit into 3 periods: 1st - from May 7th, 1920, that is since its forming to the beginning of June 1920, when the unit left the barracks and joined the sanitary cordon; 2nd - the period of front fights (until September 5th, 1920); and the 3rd - the period when the unit was remaining ready to fight until its dissolution on December 1st, 1920. This short period of Border Riflemen 9th Regiments' activity and its time spent in Ciechanów is a contribution to the border troops' history, according to the author. **Key words:** Poland between WW I and WW II, border guards, border riflemen, regiment, human resources, analysis, organization, security, Ciechanów, barracks.

Artykuł został opublikowany w: Wywiad i kontrwywiad a bezpieczeństwo Polski odrodzonej po 1918 roku, Warszawa 2019, s. 127-140.